

Csaba László*

Változó erőterben – változó egyensúlyozás Adalék Magyarország háború utáni gazdaságtörténetéhez¹

A cikk azt a kérdést elemzi, hogy Magyarország nemzetközi beágyazottságának megváltozása hogyan alakította a hazai gazdasági rendszert a piacgazdaságtól a piacgazdaságig vezető 45 éves kitérő során. Ennek keretében kitüntetett módon vizsgáljuk azt, hogy a nemzetközi pénzügyi szervezetekkel kapcsolatos politika miként hathatott a korszakban meghatározó szovjet befolyási övezet keretében.

A hazai történetírás fő vonalát immár közel egy évszázada jellemzi az „extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita” alapján álló kurucos szemlélet. Igaz, a kiegyezés nemzedéke, Deák, Eötvös és Andrássy őszintén hitt abban, hogy az Ausztriával való megegyezés egyben a nemzet érdeke is, sőt már 1848-at megelőzően rámutattak arra, hogy a differenciálatlan nacionalizmus – a társnemzetek ébredése révén – végső fokon a trianonihoz hasonló nagyságú nemzetállamként hagyná csak meg a független Magyarországot (*Kisteleki 2004*). Ugyanakkor a második nemzedék, és főképp a függetlenségi párt már a századfordulón a kiegyezés lebontásán dolgozott, teljes mértékben félreismerve a többi nemzet – anyaország támogatta – irredenta törekvéseit és a Monarchiát feszítő szociális kérdést is. Ez a szemlélet az első világháborút követő békediktátum után a hivatalosság rangjára emelkedett, és több évtizedes elfojtást követően a 90-es évek második felére új erőre kapott, a történettudomány meghatározó képviselőinek (*Romsics 2004*) erőteljes tiltakozása ellenére is.

Még kevésbé jól áttekinthető a második világháborút követő évtizedek története, hiszen sem ágazati szaktörténetek – például irodalomtörténet, gazdaságtörténet –, sem az elsődleges kutatásokat szintetizáló közforgalmú és nagyjából mindenki által elfogadott összefoglalók nincsenek (az előző tény következményeképp). A több szakaszra osztható 1945 utáni időszak megértésében külön is nehézséget okoz, hogy abban hat évtized elteltével is a visszaemlékezések és más szubjektív értékelési formák maradtak túlsúlyban. Igen ritka a levéltári anyagok, elsődleges források feldolgozásán alapuló, a versengő értelmezésekre és a korábbi eredményekre is kitérő, a múlt tárgyilagos föltárásának Ranke

* A szerző a DE KTK Közgazdaságtan Tanszék, a CEU és a Corvinus Egyetem egyetemi tanára. Köszönettel tartozom Pritz Pál e tanulmány korábbi változatához fűzött kritikái észrevételeiért, ami a kifejtés és a forrásanyag módosítására sarkalt. Email: csabal@ceu.hu

¹ A tanulmány első változata a Magyar Országos Levéltár által szervezett „A Kádár-korszak” című tudományos előadás-sorozat részeként hangzott el; Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 2005. október 21–22. Korábbi változata megjelenik a *Völgyes Iván 70. születésnapjára készülő emlékkötetben*.

által megfogalmazott elveit akár csak szándékában követő írásmű. Kivételszámba mennek a – mindenkor a termés kisebb részét adó – összehasonlító elemzések, amelyek az ország sorsát a világtörténelem egészébe ágyazva, annak szerves részeként láttatják. Ha születnek is effajta munkák, akár népszerű összegzések formájában (Glatz 1995), ezek nemigen váltak a közgondolkodást leginkább formáló közép- és felsőoktatási alaptananyagok részévé. Míg e tananyagok – a szembeszökő elfogultságú „virágozzék száz virág” jegyében – irányzatosak, a politikai tendenciák, ettől sem függetlenül, rendületlenül historizálnak. A történettudományban pedig e sikertelenség nyomán teret nyernek a múlt eredendő megismerhetetlenségét nyíltan hirdető, a tárgyyszerűség helyére a pusztá művészi narratívát állító dekonstrukcionista irányzatok (kritikai értékelését legutóbb ld. Pritz 2005:7–37).

A szokásosnál is nehezebbé teszi a második világháborút követő időszak elemzését még legalább két körülmény. Egyfelől az 1990 utáni időszak társadalmi és politikai mozgalmi önazonosságukat – a posztmodern társadalmakra különösen is jellemzően – szimbolikus térben és hívásokkal alkották meg. Magától értetődő módon hívták segítségül a történelmi (tév)emlékezetben rögzült sémákat és előítéleteket is, az ezekhez kötődő hangulati elemeket, akár indokolt volt ez, akár nem. Mivel a történelemoktatás elbizonytalanodása több esetben a kronológiára szorítókozó, mindenféle értékeléstől betegesen irtózó tanári alapállást tett tömegessé, nemzedékek nőnek fel valós történelmi és reális nemzet-tudat híján. Ez bizony termékeny táptalaja az indulati/zsigeri alapon álló közbeszédnek, és a semmilyen gátlás által kordában nem tartott politikai megnyilvánulásoknak. Abban pedig a konstruktivistáknak biztosan igazuk van, hogy a nyelv maga a valóságot alakító erő a társadalomban.

Másfelől a korszak föltárását és megértését gátolja az elsődleges források hiánya² és/vagy képtelen mértékű és indokolatlanul széles körű titkosítása (80 év nem számít kivételnek). Igaz, ezek is csak töredékes ismereteket közvetítenek, a kor tanúinak hallgatása és a kontextus nem kellő ismerete, valamint a megfelelő történelmi rálátás hiánya is gondot okoz. Ráadásul a döntések meghatározó mozzanatait gyakorta egyáltalán nem is írják le (már az ókori keleti birodalmak óta). Ezért aligha véletlen, hogy a XX. századi magyar történelem – egyetemi tankönyvként szolgáló – legszínvonalasabb összegzése (Romsics 2003) az 1950 utáni fél évszázadot kizárólag másodlagos források alapján tárgyalja. Az 1970-es évek óta a folyamat „részvevő megfigyelője” számára ezért az sem lehet kétséges, hogy e korszak fönti összegzésében (is) az „oral history” – könnyen cáfolható és eleve korlátozott forrásértékű – vélekedései sem ritkák. Mivel a történész- és levéltárosszakma küzdelme a levéltári anyag védelméért és nem manipulatív – ügynöksztori szintű – használatáért már sok évvel ezelőtt végreleszenvedett (Varga 2002, valamint a *Rubicon* történelmi folyóirat 2002/6–7. tematikus különszáma), továbbá a levéltárak legkényesebbikét is volt és jelenlegi állambiztonságiak (NBH) őrizetére bízták, a forrásanyag manipulálhatósága (akár csak ki- és betétek révén történő módosítása) ellen semmi sem véd, se bennünket, se az utókort. Így pedig egyre inkább igazgá válik a régi pesti szólás: nincs változékonyabb a múltnál. Bizony, mindenki másképp emlékezik, a perdöntő irat pedig vagy életünk végéig

² Közismert például, hogy már a Horn-kormány idején megszűnt a kormányülés magnóra rögzítése, utóbb pedig emlékeztető összegző se biztos, hogy készül (az összegzőnek egyébként semmilyen tartalmi követelménynek nem kell megfelelnie). Az ÁPV Rt.-től a Gazdasági és a Honvédelmi Kabinetig a testületi döntések átláthatatlanok és utóbb megismerhetetlenek, a nyilvános anyagok pedig a rendszerváltozás után sem lettek föltétlenül relevánsabbak a tényföltárás számára.

titkos, vagy semmitmondó, vagy föl sem lelhető, vagy esetleg eleve meg sem született (különösen az 1995 óta eltelt időszakban).

Az egyoldalú függőség kialakulása és következményei

Ebben a helyzetben különösen fontos, hogy a hozzáférhető források tárgyilagos és eredeti összefüggésükben értelmezett,³ szakszerű föltárása gátat vessen az elszabaduló önkényes „értelmezéseknek”. Érdemes tehát abból kiindulnunk, hogy Magyarország 1944. március 19-én elvesztette függetlenségét, majd 1945-ben szuverenitásának maradványai is megszűntek. Az 1947. évi békeszerződésig minden kérdésben a Vorosilov marsall vezette Szövetséges Ellenőrző Bizottság határozott (*Pritz 2005:111, 132, 167–170*). A belső erők – visszaemlékezésekben gyakorta dicsőített – szerepe legjobb esetben is kiszolgáló, kiegészítő és alárendelt maradt már a teljes szovjetizálódást megelőző időszak egészében is. Az érdemi kérdések ugyanis nem a színpalak előtti játék(ok) hatására és keretében dőltek el, hanem a valós hatalmi központban, a SZEB-ben. A SZEB hívta össze a debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlést, választotta ki Dálnoki Miklós Bélát miniszterelnöknek, döntött a földosztásról és helyezte hatályon kívül a hercegprímás ideiglenes államfői jogkörét kimondó alkotmányos szabályt. A SZEB döntött az 1945. évi választási eredmények karikatúráját jelentő koalíciós kormányzásról és a népbíróságok működéséről is⁴, az államosítások köréről és az igazoló bizottságok működéséről. S miközben a kor „immanens” jogtörténeti elemzése az 1946. évi köztársasági törvényt a nyugati demokráciák szintjét megütő kerettörvényként értelmezi (*Ruszoly 2005*), nehéz lenne hallgatni arról, hogy azt nyomban a köztársaság védelméről szóló 2. törvény egészítette ki. Utóbbi korlátlan fölhatalmazást adott a politikai rendőrségnek, eljárási és más garanciák, felügyeleti szabályok és nyilvános ellenőrzés nélkül. Igaz, a belbiztonsági szervek működésének elemzése (*Gyarmati 2001 és Meszerics 2001*) rámutat arra, hogy ez a gyakorlat már korábban kialakult, hisz a SZEB e szervezetet a Moszkvából hazatérő magyar kommunisták kezére adta, és rövid pórázon tartva saját céljainak – köztük a kommunista párton belüli viták rendezésének – szolgálatába állította, Péter Gábor 1945-ös kinevezésétől fogva. Ebben a helyzetben már nem is olyan meglepő, hogy a magyar békeszerződés 1947. februári megkötése olyannyira a nemzetközi sakkjátszma részévé vált (és az immanens, nemzeti szempontoktól függetlenül alakult), hogy a magyar küldöttség meghallgatására még formálisan sem került sor (*Fülöp 1997*). Igaz, ennek érdemi jelentősége addigra már amúgy sem volt.

A geopolitikai meghatározottság érvényesült a fenti írásokban részletezett módon abban is, hogy az 1947-re általánosan várt szovjet csapatkivonásra végül is nem került sor. A ké-

³ Tanulságos példa: a MOL konferenciáján szekciómban előadás hangzott el az MSZMP KB 1988. márciusi agrárhatározatáról, anélkül azonban, hogy egyetlen szót ejtettek volna az elítélő hangvételt és korlátozott pozitívumokat is kiprovokáló „Fordulat és reform” rendszerváltó programról, ami akkorra már nemcsak a félig-meddig szamizdat Medvetánc olvasói számára volt ismert (1987 márciusa óta), hanem az Akadémia hivatalos fóruma, a Közgazdasági Szemle hátsóbjain is megjelent, igaz, rövidítve és kommentárokkal, de 15 ezer példányban.

⁴ A legismertebb túlkapások közé tartozott a Zeneakadémia rektorának, Dohnányi Ernőnek az elüldözése, vagy a Legfelső Bíróság által 1994-ben jogerősen fölmentett magyar katonai vezetők elítélése (miközben Nürnbergben a Wehrmacht mint intézmény, és a legfőbb hadúr, Horthy kormányzó nem is került a bíróság elé).

sőbb „finnlandizálásnak” nevezett megoldás és különút esélye⁵ megszűnt, az ország 1949-re sorstársaihoz hasonlóan, alig néhány héttel később, teljes mértékben szovjetizálódott.⁶ E folyamat külsőségeihez tartozott a Rákosi-címer, a Magyar-Szovjet Közgazdasági Szemle, az MTA testületeinek, továbbá a professzori és a bírói karnak kiiktatása (a háború alatt játszott szerepüktől függetlenül), a szocialista realizmus elterjesztése, az egyházi iskolák államosítása, a szerzetesrendek és a civil szerveződések föloszlatása. Tartalmi vonásaihoz a totális politikai rendszer és a „tervgazdaság” itthon is már számtalan tanulmányban részletezett módon és körülmények közt történt bevezetése tartozott.

A bankok és a nagyipar államosítása, a kifejezetten autark árrendszert létrehozó 1946. évi stabilizáció (*Ausch* 1958) voltaképp még nem jelentett egyértelmű szovjetizálódást. A kor meghatározó közgazdaszai többségükben a Darányi-kormány óta gyakorolt „irányított gazdaság” híve volt, nem a szabadpiacé. A SZEB által engedélyezett politikai erők egyike sem hirdetett szabadversenyt. Az olasz, a francia, a német, sőt, 1945 után az angol gazdaság is egyre inkább állami részvétellel működő, erősen szabályozott rendszerré vált. Bretton Woods becikkelyezte a nemzetközi tőkeáramlás tilalmát. A valuták – a dollár, a font és a svájci frank kivételével – átválthatatlanok maradtak. A nemzetközi kereskedelem és pénzmozgás világszerte a kormányok ellenőrzése alatt maradt, végeredményben egészen 1990-ig, a tőkeliberalizálás első nagy hullámának európai áttöréséig.

Ugyanakkor nem kérdéses, hogy a háborús jóvátétel és a szovjet ellenőrzésű „vegyes vállalatok” működése, ami együttesen 1945–46-ban a magyar GDP mintegy 7%-ának megfelelő forráskivonást eredményezett, egyfajta nyitánya volt a magyar gazdaság szovjet piacra történő átállításának és a szerkezetmeghatározó összefonódás kialakításának (*Pécsi* 1979). Amikor 1946/47-re eldőlt, hogy a szovjet befolyási övezet államai – még ha a győztesek közé tartoztak is – semmiképp sem vehetnek részt a Marshall-terv keretében történő újjáépítésben és az IMF/Világbank fémjelzte új nemzetközi pénzügyi rendszerben sem, akkor egyértelművé vált, hogy a háború alatti konstruktivista elképzeléseket maga alá gyűrve a szemben álló katonai tömbök logikája, azaz a hagyományos „réalpolitika”, az erőegyensúly gondolata válik gyakorlatformálóvá. Ettől pedig valamennyi korabeli fölvetés és kezdeményezés új értelmet/tartalmat nyert. Az irányított gazdaság így a politikai küzdelemben – a kor nyelvén a „tőkekisajátítás száraz útján” (Gerő Ernő) – meglehetősen könnyen, ha nem is szükségképp alakult át tervgazdasággá.

Ahhoz, hogy a kis, nyitott nemzetgazdaságban a parancsgazdaság egyáltalán működőképes lehessen, szükség volt arra, hogy a kül- és a belgazdaságot egymástól zsilipszerűen elszigeteljék. Ennek eszközévé vált a háborús gazdaságból örökölt, majd egyre szigorított külkereskedelmi és devizamonopólium, ami az állami szervek kiváltságává tette a külkapcsolatok lebonyolítását. A tervgazdaság működéséhez ezen fölül az is szükséges, hogy a külkereskedelem jó része államközi egyezményekben szabályozott rendben – menynyiségi és fizetési megkötések nyomán – folyjék. E technikai kényszer megjelenítője volt

⁵ Érdekes, hogy Romsics Ignác (2004:395) egyenesen úgy fogalmaz: „semmiféle dokumentum nem bizonyítja, hogy a Szovjetunió Finnországhoz hasonló különleges státuszt szánt volna a magyaroknak”, holott ez 1945–47 közt ténszerűen főnnállt. Maga a többpárti – félszabad – választás, a nemkommunista kormányzati túlsúly elfogadása, a magántulajdon széles körének tolerálása és támogatása, a nyugati gazdasági, kulturális és személyes, sőt pártkapcsolatok széles köre, a kolhozrendszer elutasítása (az MKP részéről is) ezt jelezte. És fordítva: az 1980-as évek végén a szovjet nagykövetség beavatkozása még képes volt megakadályozni egyetemi tanári kinevezést is a független és semleges Finnországban, a jelölt „barátságatlan nézetei” alapján.

⁶ Az, hogy Jalta – a később elhíresült értelmezéstől eltérően – eredendően nem ezt jelentette (volna), részletesen igazolja John Lukacs (1999) és utóbb a Rubicon történelmi folyóirat 2002/9–10. tematikus száma.

az 1949-ben a Nyugattal való demonstratív szembenállás jeleként létrehozott Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa, a KGST. Ez adott keretet a népgazdasági tervek két- és sokoldalú egyeztetésének, mind a középtávú, mind pedig az éves operatív tervek vonatkozásában. Mindazonáltal a szovjet befolyásnak – a látszat ellenére – nem ez volt a fő terepe, hanem a kétoldalú gazdasági, politikai, katonai és persze az állambiztonsági, és mindennek előtt a pártszervek közti kapcsolat. Az igazán bonyolult nagy kérdések, mint Rákosi leváltása vagy a szovjet olaj és a magyar mezőgazdasági szállítások ügye, még a 80-as évek közepén-végén is a kétoldalú pártfőtitkári találkozókra dőlt el, többnyire a Krím-félszigeten. Pártfórumon – az MSZMP KB 1988. augusztusi ülésén – jelentette be a gorbacsovi korszakban a külügyeket irányító PB-tag és KB-titkár Alekszandr Jakovlev, hogy a szovjet fél semmisnek tekinti a Brezsnyev-doktrínát, azaz többé nem avatkozik fegyveresen egyetlen „testvérország” belügyeibe sem.

Az 1950-es évek elején létrejött, majd az 1960-as és 1970-es évek központi fejlesztési programjaival kiteljesedett és kiterjesztett szocialista gazdaság szerkezet meghatározó vonása a szovjet piactól való függőség volt, a nyersanyagtól a technológián át az értékesítésig terjedő teljes körben. Mivel ez a piac mind technológiájában, mind termelési és termék szerkezetében, értékesítési viszonyaiban és fizetési kultúrájában messze elmaradt a világpiac mindenkori szintjétől⁷, valódi modernizációról csak némely nosztalgikus visszaemlékező és az általa befolyásolt történészek beszélhetnek. A valódi korszerűsítésről, a versenyképesség és a minőség szempontjainak érvényre jutásáról *a kortárs elemzők* – már a hivatalos propaganda gyártóin és fogyasztóin túlmenő körben – *sem tudtak. Jánossy Ferenc* (1969) még kormányfői feddést és sok éves elhallgattatást is „nyert” azért a találó észrevételért, ami szerint a szocialista iparosítással létrejött gazdasági szerkezet csak olyan, *mintha* korszerű volna, valójában azonban elmaradott, az ő kifejezésével *kvázi-fejlett*. Ez nyomban kézzelfoghatóvá vált a kiviteli szerkezet tartós elmaradottságán, ami egészen a 90-es évekig mit sem változott. Egy évtizeddel később *Kádár Béla* (1979) nagydoktori értekezésében azt igazolta, hogy a KGST és a belé épült magyar gazdaság szerkezete és versenyképessége jó félévszázados (!) lemaradásban volt a világgazdaság akkori trendjeihez képest. A 80-as évtizedet pedig egy végképp kényszerpályára siklott, sodródó gazdaságpolitika jellemezte, ami saját célrendszere szerint is eredménytelennek bizonyult (*Szegevári 1988, Nagy 1988*), hisz a rendszer gazdasági alapja rendült meg.

Az 1989/90-re kialakult gazdasági helyzetnek az érzékeltetésére a következő két analógia lehet alkalmas. Az egyik az alkoholos bódultságé, ami például a rossz vodkától is előállhat, de következményét csak másnap érezzük. A másik a délkelet-ázsiai országok börtönei, ahová a különlegesen veszélyes bűnözőket, például a gerillákat zárják. Néhány hónapig nincs módjuk arra, hogy fölegyenessedjenek – ezalatt viszont mozgatóizmaik olyan nyira elsorvadnak, hogy már szabadlábon sem jelentenek semmi veszélyt fogvatartóikra. Ilyen hatású volt a keleti integráció a 40-es években még a nemzetközi vérkeringésbe integrált magyar iparra, és szélesebb értelemben az egész gazdaságra nézve is.

A KGST keretében nyersanyag- és piaci oldalról egyaránt megalapozott tervszerű szerkezetátalakítás ugyanis legfőljebb madártávlatból minősülhetett korszerűsödésnek. De még ezen a szinten is gondot okozott – már a kortársak számára is – az infrastruktúra

⁷ Jól mutatja ezt, hogy tizenöt évi konverzió után az orosz kivitelben a gépek és berendezések még 2005-ben is a fejlődő országokat jellemző 6–7%-os szinten maradtak, az ellenkező célú kormányprogramok ellenére is.

és a szolgáltatások elhanyagolása, a minőség, a választék és a versenyképesség szempontjainak mellőzése. Mindez önmagában is óv attól, hogy a kor torzított statisztikai számbavételén alapuló önértékelését névértéken vehessük. Rámutat azonban arra is, hogy a rendszer eredendő fönnttarthatatlansága nem pusztán az 1989–91 közti geopolitikai változásokra vezethető vissza, hanem annak mélyebben fekvő, immanens okai voltak.

A makroszerkezet korszerűtlensége a mikroszerkezet és a gazdasági szervezet korszerűtlenségével, a termékszerkezet elavulásával és a világpiacon irányuló kivitel ebből fakadó erősödő lemaradásával társult.⁸ Ebben a tervirányítási, bürokratikus rendszer eredendő innovációellenessége jelent meg. Igen sokat mondó az a – 70-es évtizedben már számos esettanulmányban is fölmért (*Drechsler és társai 1983*) – jelenség, ahogy a legnagyobb exportőr cégek kettős stratégiát folytattak. Rezsihordozónak a kimeríthetetlen, biztos és kockázatmentes keleti piacot tekintették. Itt a régi választék nagy sorozatban, változatlan feltételek mellett, nulla marketingköltséggel volt értékesíthető. Kísérletező és újító kedvűket – a technológiától az értékesítésig – a nyugati cégekkel kialakított kooperációkban és vegyes vállalatokban éltek ki. Itt tanulták ki a piac fortélyait, itt lesték el a korszerű vállalatirányítás fogásait.

A fenti vázlatos összegzésből is kitűnhet, hogy mind nemzetgazdasági, mind pedig vállalati szinten a keleti piacoktól való függőség még a statisztikában kimutatottnál is nagyobb volt. E részarány az 50-es évek eleji 80%-ról a 80-as évek végére 45%-ra mérséklődött, mégis egész a fordulatig meghatározólag hatott a magyar gazdasági teljesítmény egészére. Az összeggazdasági teljesítményt mindenekelőtt az *értékesítési függőség* alakította és rontotta le. Miközben a költségvetési korlát általános puhasága miatt a „szovjet piac mindent fölvelt”, a keleti kivitelnek a kétoldalú elszámolások természete miatt határt szabó behozatal egyre lassabb ütemben volt bővíthető, majd visszaesett. Ez a magyar gazdaság számára legfontosabb nyersanyagok és energiahordozók körében már a 60-as évektől korlátot jelentett, ami a 70-es és a 80-as évtized nagy közös beruházási projektjei (Orenburg, Jamburg, Krivoj Rog) ellenére tervidőszakról tervidőszakra csak erősödött. A termelési, technológiai, szervezési és pénzügyi okokból elkerülhetetlenül lassuló szovjet kínálatbővülés, majd stagnálás már a 70-es évek közepén a *radikális piacváltás* irányába ható kényszereket teremtett, amit az eladósodás első hullámának teherterele csak fokozott (*Köves 1977*).

Épp e folyamat és rendszer körkörösége, önmagába zártsága, az innovációra és az alkalmazkodásra való képtelensége miatt vált megrendítő hatásúvá a szovjet olajszállítók 1981. végi visszametszése és a lengyel szükségállapot bevezetését követően nyílttá váló kelet-európai adósságválság. Egyfelől: a termelési és fizetési korlátaival szembesülő szovjet fél – a hosszú távú következményekre való tekintet nélkül – mintegy ötödével visszafogta az 1981–85-re a Krímben egyeztetett mennyiségű olaj-, gáz- és villamosenergia-szállításait. Ez a magyar export arányos visszafogásához és piaci okok miatt a nemzetgazdasági reál teljesítmény stagnálásához vezetett. Ez utóbbi pedig kikezdte az 1956-ot követő társadalmi kompromisszum lényegét, ami a magánfogyasztás és a magánszabadságok lassú, de szakadatlan növekedésére épült.

Ugyanakkor a korábban vázolt nemzetközi versenyképtelenség épp ekkorra ütött vissza. Ha az 1973. évi olajárrobbanásra még megkísérelhető volt növekedésgyorsító vá-

⁸ Nagy meglepetést keltett például a 70-es évtizedben az a statisztikai elemzés, ami bemutatta, hogy a libamájexportból származó bevétel meghaladta a központilag sokszorosan kiemelt, központi fejlesztési programmal támogatott szerszámgépiparét.

laszt adni, 1979-re, a második olajárrobbanásra ez a fegyver már kicsorbult, bevetése föl se vetődhetett. Egyebek mellett éppen azért, mert addigra kiderült: hiába a 4–5%-os GDP-növekedés, ha ez nem társul az exportbevételek arányos növekedésével, sőt, cserearányromlás esetén még jövedelemcsökkenést is hozhat. Az 1973. évet követő időszak megrázó kódtatását eladósodás révén védte ki a Kádár-rendszer. 1979-re e megoldás elől elzárult az út: sem a hitelezői hajlandóság, sem a visszafizetési képesség nem volt adva.

Mivel a korszak egészében (1990 januárjáig) az államadósság, a valutatartalékok alakulása, és mindezeknek a kivitelhez viszonyított aránya, a fizetési mérleg egyenlege, az adósságszolgálat, vagyis a nemzetgazdaság teljesítményét jellemző *összes makromutató államtitkot képzett*, ezek alakulása sem a közbeszédet, sem a közgondolkodást nem befolyásolhatta. Annál inkább sokszerűen érte a kor közvéleményét az, hogy az 1981 novemberére karnyújtásnyira került fizetéseképtelenség kivédésére a magyar kormány az IMF-be és a Világbankba történt egyoldalú – a szovjettel nem egyeztetett – belépéssel válaszolt (bővebben ld. *Földes 1998*).

Az IMF-tagság: a függőség kétoldalúvá válik

Gazdasági szempontból aligha volt kérdéses, hogy a menekülésnek más útja nem maradt. A KGST – a kor szólamai ellenében – csak átmeneti védelmet jelentett a külvilággal szemben. Amikor pedig – az 1979-es második olajárrobbanással – valóban komolyra fordult a dolog, akkor végül közvetlenül is hozzájárult a fizetési válsághelyzethez. A szállítások főntebb tárgyalt visszafogása átírta az 1981–85. évi népgazdasági tervet és az egész gazdaságstratégiát. Ráadásul a KGST egyik bankja, a Nemzetközi Gazdasági Együttműködés Bankja éppen 1981 decemberében vont ki 600 millió dollárt – az akkori viszonyok közt elképesztően nagy összeget – a fizetőképessége határára ért MNB-ből. Az IMF viszont pontosan az efféle, bajba jutott államok fizetéseképtelenségének kezelésére jött létre az ENSZ szakosított szervezeteként. Készenléti hitelei és kilábolási programjai révén jelt ad a tőkepiacoknak, segít az elvesztett hitelképesség és bizalom visszaszerzésében.

Az azonban, ami közgazdaságilag kézenfekvő, politikailag messze nem (volt) az. Az 1944–47-es időszak fordulatos eseményeinek hatására végleg lekerült a napirendről az a korábban már említett jaltai gondolat, ami szerint a Szovjetunió is részese lett volna a győztesek által kialakított új nemzetközi pénzügyi rendszernek és a Marshall-terv fémjelzte európai újjáépítésnek is. 1947-re, a 95%-ban kész osztrák államszerződés megíjulásának időpontjára egyértelművé vált a szembenálló katonai tömbök logikájának és a 19. századi, befolyási övezetekre építő „reálpolitikának” a túlsúlya a háború alatt kiötlött konstruktivista újítások ellenében.⁹ Ezért vált az IMF-et alapító győztesek, Lengyelország és Csehszlovákia IMF- és Világbank-tagsága teljesen formálissá, egészen 1981-ig, illetve 1990-ig.

Mivel ez a szakítás nem a szovjet birodalom alapérdekeiből fakadt, hisz azt a Teherán – Jalta – Potsdam időszakban is nyilván képviselték, hanem a harmadik világháború ki-robbantásával is a világforradalmat – meg a térnyerést – megkísérlő sztálini kalandor-

⁹ *Ha nem akarunk a „post hoc, ergo propter hoc” nyomorúságos módszertani alapállására helyezkedni, megjegyezhetjük, hogy a 19. században ez a felfogás nem egy – csak az operettszerzőknél és Polányi Károlynál szereplő – békés évszázadot, hanem egy évszázad szüntelen háborúskodást hozott, az 1821-ben kirobbant görög szabadsághozmozgalomtól az 1923-ban megalakult Török Köztársaságig. Így pedig ennek konstruktivista meghaladása bizony nem egyszerű ábrándozás lett volna.*

politika kinövéseként jött létre, nem meglepő, hogy az 1953 utáni olvadás és új kurzus keretében fölmerült e merev szembenállás felülvizsgálata is. Az osztrák államszerződés aláírása, az NSZK-val megkötött békeszerződés (a hadifoglyok tömegének hazatérésével) 1955-ben már épp e fordulatot jelezte. Minden csatlós államban megindult a sztálinista helytartók visszaszorítása, és a politika egészét átfogó, azaz kül-, gazdaság-, kultúr- és vidékpolitikai kérdéseket egyaránt érintő felülvizsgálat. Ebben az összefüggésben fogalmazta meg Nagy Imre kormánya 1954-ben, hogy Magyarországnak nem csupán az ENSZ-be, hanem annak szakosított szerveibe is be kell lépnie. Miközben az ENSZ-tagság valósággá vált, az IMF-be lépést 1955-ben a szovjet befolyási övezetet intézményesítő Varsói Szerződés megalakítása helyettesítette. Ez egyfelől jogalapot adott a szovjet csapatok további itt-tartózkodására, másfelől jelezte a magyar mozgástér korlátait. Nem utolsósorban abba a bizánci logikába illően, hogy amikor a főhatalom a külvilággal kokettál, befelé a szokásosnál is nagyobb rendet kell tartania. E lépéssel – a külső és belső erőviszonyok egybeesése folytán – lezárult a Washingtonba vezető út.

Nem nehéz megértenünk e döntés okát. Míg a szovjet hatalomnak propagandakokból fontos volt, hogy a döntéseket nem hozó, de a harmadik világot és a közvéleményt befolyásoló ENSZ-ben csatlósainak szavazatával erősítse képviseletét, a valódi döntésekre is képes IMF-ben más volt a helyzet. A Szovjetunió sohasem lépett be az IMF-be. Ugyanakkor tetszés szerint idézhetők az elemzések, amelyekben a felhatalmazott szovjet szerzők a Valutaalapot „az imperializmus kinyújtott karjaként” jellemzik. Ráadásul – tették hozzá – e szervezet igen veszélyes az egyes országok nemzeti szuverenitására nézve.

Mindkét ideologikus megállapításnak volt valóságmagja, főként a szovjet birodalom cél- és eszközrendszerét adottnak véve. Egyfelől kétségtelen, hogy az IMF – Keynes és White szellemi gyermeke – a kor polgári közgazdaságtanát követő jellegzetes válaszokat adott a pénzügyi egyensúlyhiány kérdéseire. Értelemszerűen nem vett tudomást a Szovjetunióban az államvallás szintjére emelt marxista politikai gazdaságtanról, még kevésbé az erre hivatkozó növekedési hajszáról és a hadigazdasági megfontolások föltétlen elsődlegességének szempontjáról. Így bizony rendre minden kérdésről más jutott az ottani szakértők eszébe, mint szovjet kollégáiknak.

Másrészt az is igaz, hogy az IMF-ben – az ENSZ-től eltérően, de a részvénytársaságoknál megszokott módon – a befizetésekkel arányosan súlyozott szavazási rend érvényesül. Mi több, ha egy ország maga kér segítséget, ezzel de facto elfogadja a Valutaalap szakértőinek tekintélyét és véleményét. Ahogy fogorvosunkkal nem szállunk vitába, míg székében ülünk, úgy a fizetési kiigazítás ügyében is az együttműködő magatartás a kézenfekvő, nem a szüntelen ellenszegülés. A részletekről lehet – sőt mindig van is – vita, a végső verdiktet a Valutaalap szakértői gárdája mondja ki. Hiszen ők hitelesítik a további pénzkölcsönzők számára a kilábolási programot. A jóváhagyott készenléti hitel sokszor részletekbe menően megköti a fölvevő ország kormányának a kezét. Igaz ez épp úgy, mint a lakását hitelből fölépítő családra, ahol nem biztos, hogy mindig futja tengerparti nyaralásra is.

Mivel a szovjet nagyhatalom szempontjából a fönti két megfontolás nem pusztán presztízsjellegű volt – bár annak a jelentősége sosem volt csekély az orosz történelemben –, az ezekre történő korabeli hivatkozás megalapozottnak mondható. Ugyanakkor a külső birodalom országai minden politikaterületen jelentős és idővel növekvő autonómiára tettek szert. A kortársak számára egy pillanatilag sem volt kérdéses (*Völgyes 1986*), mennyire más a Jaruzelski által csak részben ellenőrzött lengyel társadalom, és mondjuk

a Ceausescu-féle kényszermunkatábor, az élet minden területén. És mindkettőjük jelentősen, sőt egyre inkább eltért a Szovjetunió jelentette zsinórmértéktől. Így pedig a Kreml mindenkori álláspontja nem föltétlen jelentette az utolsó szót egy-egy kérdés eldöntésében. Románia például nem szakította meg kapcsolatait Izraellel 1967 után. Lengyelországban pedig a templomok a Szolidaritás mozgalom fészkei lehettek, és II. János Pál pápa milliós tömegek előtt misézhetett már 1979-es első zarándokútján is.

Ebből adódóan minden, a szovjet birodalom egyoldalú függőségében élő országban is mérlegelés, értelmezés és *politikai küzdelem tárgya volt* az, hogy egy-egy területen milyen messzire lehet eltávolodni a mindenkori szovjet irányvonalától.¹⁰ Ez különösen érvényes volt azokra az országokra, ahol közvetlenül vagy közvetve szovjet beavatkozásra a megszokott és folyamatosnak mondható – állambiztonsági, pártközi, kormányközi – csatornákon kívül, drámai módon is sor került, mint épp a magyar, a csehszlovák és a lengyel esetben.

Fontos felidézni azt is, hogy a kivételes, nyílt és drámai szovjet beavatkozás sokszor kevésbé eredményesnek bizonyult, hiszen a belső erőviszonyokat soha és sehol nem lehet(ett) „egyszer s mindenkorra” rendezni. Magyarország vezetése 1956 után, és Lengyelorszáé is 1981 után, éppen arra kapott felhatalmazást, hogy az általánostól elütő kisebb-nagyobb engedmények politikájával és reformok révén érvényesítse a főhatalom szempontjait.¹¹ Ugyanakkor a 80-as években, főleg a Gorbacsov-korszakban a bolgár, a román, a keletnémet és a cseh vezetés az orosz szándékok ellenében is érvényesíthette a helyi despoták szempontjait.

E bonyolult helyzetben mindennapos volt a Moszkvára hivatkozók és a helyi szempontokat hangsúlyozók konfliktusa. Az IMF-tagság, mint láttuk, a vitatott kérdéseknek csak az egyike volt, de ezek között nem tekinthető mellékes ügynek. Ez ugyanis összefüggött az adósságstratégiával és a reformpolitikával, de az általános külpolitikai irányvétellel is. Románia IMF-tagsága 1967-től épp a külpolitikai nyitás első jele volt, míg Lengyelországot a giereki katasztrófa politika következményei sarkallták addig alvó IMF-tagságának reaktiválására 1981 őszén. Nem meglepő, hogy Magyarországon is a 60-as évtized reformhullámának keretében vetődött fel ismét az IMF-tagság ügye.

A magyar vezetés a 60-as évek közepén, az EGK-hoz és az NSZK-hoz fűződő különösen jó – szerződéses, konszolidált – viszony¹², valamint az 1964. évi részleges vatikáni megállapodás révén tört ki az 1956–62 közti időszak teljes elszigeteltségéből. E folyamat betetőzése lehetett volna az IMF- és a Világbank-tagság. Annál is inkább, mert az 1966-ban elfogadott piaci szocialista modellt a hazai gazdálkodás logikáját sok tekintetben közelítette az IMF/Világbank szemléletéhez.

Ugyanakkor nem lehetünk meglepve azon sem, hogy az eddigre már a Leonyid Brezsnyev és Alekszej Koszigin vezette reformellenes erők által kormányzott Szovjetunióban a kezdeményezés nem váltott ki osztatlan örömet. Moszkvából aggodalommal figyelték,

¹⁰ Magyarország vonatkozásában ezt – a külső hatalommal kialakítandó egyensúly központi szerepére építve – a hosszú távú történelmi folytonosság jegyében mutatja be Pritz Pál (2004) összegző tanulmánya.

¹¹ Már a kortársak számára is rejtély volt az, hogy a Husák- és a Honecker-rezsim miért nem tett legalább részben hasonló lépéseket. A megoldás vélhetőleg mindkét vezetés gyenge társadalmi beágyazottsága/elfogadottsága lehet, amit a mindennapi élet kis szabadságainak elismerésével és a hivatalosság szűk keretekre szorításával értek el. A korabeli prágai fordulat szerint a rendszer csak 8–16 óra közt működött, akkor is csak a hivatalos helyeken.

¹² A magyar-NSZK diplomáciai kapcsolatfelvételre 1966-ban, vagyis az NDK 1970. évi elismerése és a német-német alapszerződés megkötése előtt került sor. Az EGK-val megkötött 1965-ös szerződés idején pedig a szovjet külpolitika e szerződést a NATO gazdasági bázisaként szemlélte és elutasította (elismerését még egy évtizedig halogatta).

ahogy az összes csatlós állam függetlenedési törekvésekkel állt elő a hruscsovi békés egymás mellett élés politikájára hivatkozva, a Varsói Szerződés által hatékonyan nem korlátozottan. Románia és Magyarország már említett példája kiegészült Csehszlovákiáéval. Itt nemcsak az 1966 óta radikalizálódó és a közbeszédet tartósan átformáló reformmozgalom jelentett gondot, hanem az, hogy az ország a lengyel és keletnémet követelések rendezése előtt normalizálta viszonyát az NSZK-val, a „NATO és a militarizmus bástyájával”. Kelet-Németország is saját gazdasági modellt vezetett be a 60-as években és egyre barátságosabb viszonyba került a nagykoalíció vezette Nyugat-Németországgal. És persze Lengyelországban is egyre erőteljesebbé vált a háborús nyugati szövetségesekkel való hídépítés, továbbá a kultúr- és a gazdaságpolitikát is érintő reformkísérletezés.

A brezsnyevi vezetés bizalmatlanul szemlélte ezeket a – neomarxista és reformáló, azaz *az általa épp elvetett*, hruscsovi kísérletező szellemet idéző – kezdeményezéseket. Ahogy ezeket a belső birodalomra nézve veszélyesnek vélte, még inkább úgy látta ezt a külső birodalomban, mindkét síkon az elszakadás történelmi folyamatát vizionálva. Minél inkább elszánta magát e szovjet-konzervatív vezetés az Egyesült Államokkal történő kiegyezésre, a világforradalmi utópia földadásának alapján, annál inkább békét kívánt saját hátsó udvarában. Az 1966-tól egészen az afganisztáni kalandig, 1978 decemberéig tartó enyhülési politika keretében nem tűrhetett belső „önállószkodást”, főleg a külső birodalomban nem. Ezt fejezte ki az 1968 augusztusában nyilvánosság előtt is meghirdetett Brezsnyev-doktrína¹³, mely szerint ami a testvérállamokban történik, az sosem „belügy” szovjet szempontból, hanem Moszkvában mondják ki, hogy egy-egy megoldás végső fokon összeegyeztethető-e a szocializmussal. Ezért kezdettől fogva – már a doktrínává formálást megelőzően is – rendkívül idegesen, az ügy érdemét is meghaladóan reagáltak minden önfejlésre, s ahol teheték, elmozdították a helyi vezetést, vagy legalább a reformista szárny elmozdításáig menően igyekeztek megzabolázni a helybélieket. Ulbricht, Gomulka, Dubček távozott, Zsivkov és Kádár meg csak „belső kurzusváltás” révén – azaz saját reformtáborától megválva – maradhatott a hatalomban (utóbbiról ld. *Berend 1988:321–324*). Csak a moszkovitákat eddigre már teljesen kiirtott Ceausescu folytathatta saját irányvonalát.

Az utólagos bölcsességgel talán nagyobb megértéssel – vagy épp még kritikusabban – szemlélhetjük a magyar vezetés 1967. nyári döntését, amikor visszariadt a már kitárgyalt IMF-tagság bevezetésétől. Koszigin miniszterelnök óvó szavai a későbbi szovjet keménykedés hihető – és félelmes – előszelének tűnhettek. Egyfelől igaz: a Közel-Kelet ügyében tanúsított szervilizmus alkalmat adhatott volna egy más területen az „önállószkodásra”. Másfelől, ma már tudjuk, hogy a prágai tavasz reformmozgalma jórészt még el sem indult, a Varsói Szerződés katonai törzse legfelső sugallatra – már 1968. február-márciusban (!)/¹⁴ kidolgozta a katonai beavatkozás részletes tervét, ami április 12-én már operatív formában a szovjet vezérkar és a legfelső döntéshozó szerv, a Politikai Bizottság tagjaként is is-

¹³ Mint Pritz Pál fölhívta a figyelmem, e doktrína voltaképp már 1965 óta élt (az új enyhülés összefüggésében). Ugyanakkor például Csehszlovákia 1967-ben normalizálta viszonyát az NSZK-val, vagyis még a lengyel és a keletnémet igények elfogadását megelőzve, és 1967-68 során Románia és Bulgária is „önállószkodott” bel- és külpolitikájában, látható következmények nélkül.

¹⁴ Ekkor ugyanis még fogalmuk sem lehetett arról, ami utóbb a beavatkozás indokaként szolgált, tudniillik, hogy a Dubček-vezetés kezéből kicsúsztak a folyamatok. Ez utóbbit egyébként sosem sikerült megközelítőleg sem igazolni, ha föltesszük, hogy a helyi vezetésnek lehetett autonóm helyzetértékelése, a Ceausescutól Gierekiig terjedő körben.

mert Andrej Grecsko marsall asztalán volt.¹⁵ Vagyis a legfelső szintű szovjet „jó tanács” sosem volt üres beszéd, amint a fenti példák is szemléltethetik. Amiből persze épp úgy következtethetett volna az is, hogy 1967 volt a huszonnegyedik óra, hiszen a főhatalmat ekkor a közel-keleti szövetségi rendszerének összeomlása épp annyira lefoglalta, mint 1956-ban az Egyesült Államokat a szuezi válság. Kádár Jánosék azonban úgy vélték: a belső reformok külső „fedezést” igényelnek. Ez az óvatosság egyfelől megalapozta a magyar történelemben kivételesnek számító 32 esztendő országglást, másfelől viszont lehetővé tette a nem is sokkal későbbi visszatáncolást. A pluralizálás dinamikáját a felsorolt lépések eleve korlátozták. Erre a csehszlovákiai invázióban történt, katonailag szükségtelen és a térségbeli összes reformkommunistákkal szemben elvtelen részvétel csak még egy lapáttal rátett.

A történettudományban a nehezen föllelhető elsődleges forrásokat közlő és feldolgozó elemzők közt továbbra is megosztottság van a tekintetben, hogy elhibázott volt-e Kádár János helyzetértékelése 1968-ban. *Huszár Tibor* (1998) elemzésében Kádár szinte az utolsó tőlényig harcolt Dubčekért. Csak 1968. június 16-án, a cseh írószövetség lapja, a *Literáni Lisy* által közölt Nagy Imrét méltató írás fordította ellene, hiszen az a kádári önigazolás (*Lebenslüge*) alapjait kezdte ki. *Pataki Iván* (1996) hadtörténész szerint a varsói szerződés készülődése és túlereje e kérdést eleve eldöntötte. A *Kun Miklós* (1998) készítette interjúk szerint a magyar vezetés végig a hagyományos kettős játékot folytatta, Dubček balos ellenzékének is fedezetet és logisztikai támogatást nyújtva. Bárhogy álljon is a dolog, kétségtelen tény, hogy – az 1944. október 15-i eseményekhez hasonlóan – a döntés az ország sorsát hosszabb távra meghatározta. Az augusztusi invázióban történt részvétel másfél évtizedre kalodába zárta a magyar pluralizálódást, korlátokat szabott az új mechanizmus és a kulturális olvadás kiváltotta spontaneitásnak, viszont hatalomban tartotta a nemzet „nagybátyját”.

A korabeli szovjet törekvéseket jól mutatta a KGST fölélnkítésre irányuló erőfeszítések sora már 1966-tól kezdve, ami Csehszlovákia megszállását követően kapott új lendületet. Míg 1966–68 között a KGST piaci reformja átmenetileg a kis országok részben egybehangolt piacosítási és nyitási politikáját alátámasztó ötletnek tetszett, az 1969–71 közt kidolgozott komplex program ennek ellenkezőjét, a táborszintű elzárkózás és a tervirányítás erősítésének platformját tartalmazta. Ebben a metszetben sem kérdéses, hogy magyar szempontból az 1967–81 közötti éveket *elvesztegették*, a társadalom és a gazdaság önfejlődésének dinamikáját lefojtották (ha ki nem is oltották teljesen).

Éppen emiatt az 1981 novemberére előálló feszültségek a megelőzőekre rakódva sokkal *súlyosabbnak bizonyultak*, mint, ami az átmeneti fizetéseképtelenség fogalmából következett volna. Több évtized ellenállása, hitegetése, ígéretése és a többszörös becsapottság miatti személyes düh vette rá Kádár Jánost és körét arra, hogy átlépjék a korszak egyik meghatározó tabuját, a „Szovjetunióval való örök és megbonthatatlan barátság” dogmáját. Emellett nyilván meghatározólag hatott annak a tudata, hogy a főhatalmat halálosan beteg emberek klikkje vezette, akik 1981–85 közt egymás után úgy hullottak el, mint az őszi légy, az afganisztáni háborút kirobbantó Usztyinov marsalltól Brezsnyev hosszú időn át volt személyi titkáráig és későbbi utódjáig, Konsztantyin Csernyenkóig terjedő körben. Brezsnyev maga már az 1981. februári XXVI. pártkongresszuson csak erőteljesen beinjekciózva tudott föllépni a szónoki emelvényre, ami minden jelenlévőnek föltűnt, s az utódjának választott Jurij Andropov is éppén állapota (és nemcsak KGB-s múltja) miatt rendre került a nyilván-

¹⁵ Az inváziót levezénylő A. Majorov tábornok információja (*Kun* 1998:125, 131).

nosságot. A vezetői benuátlás és az 1978-tól egy évtizeden át szemmel láthatóan le nem zárt – és a kortársak által jól érzékelt – hatalmi harc megnövelte az alávett országok helyi vezetésének valós mozgásterét, még Moszkva kifejezett szándéka ellenében is.

A korszak gazdaságpolitikai műhelymunkáira bizonyos rálátással bíró elemzőnek nem lehet kétséges az, hogy az IMF-tagság gondolata az 1975 óta drasztikusan romló külső fizetési mutatókat ismerő magyar pénzügyminisztériumi, jegybanki és pártközponti körben folytonos mérlegelés tárgya maradt, ha nem is a nyilvánosság előtt.¹⁶ Másfelől a szovjet teljesítőképesség megrendülésével szembeni védtelenség gondolata mind a tervhivatali, mind a pártvezetésben erős pozícióval bíró nagyvállalati vezetői körben elterjedt volt és tartós aggodalmat keltett. Az egy éven át tartó nyílt lengyel válság, ami a korabeli szocializmus-kép minden tételét napról-napra megcáfolta, a magyar vezetést igen visszafogott reakciókra készítette. Ellenezték a keletnémet és a szovjet vezetők inváziós ötleteit, és a békés, tárgyalásos vagy legalábbis belső megoldás híveként léptek föl. Mindez a reformisták és a vállalatvezetők erejét mutatta az ideológusok ellenében, a Valutaalap-tagság pedig évtizedes szinten épp e szárnyat erősítette tovább. Ez bizonyult meghatározónak, az az összefüggés pedig (*Lengyel 2006:106*), hogy e lengyelekkel párhuzamosan végbevitt lépés eredendően az akkorra már elkerülhetetlenné vált reformok további halogatását célozta és eredményezte, csak rövid távon érvényesült.

A kettős függés egyik fele föloldódik

1982-ben Magyarország a nyílt fizetésképtelenséget csak a washingtoni szervezetek és a brit (Thatcher-) kormány tevőleges segítségével kerülhette el. A mindent megalapozó gazdasági stabilitás és a politikai rendszer immár nem pusztán a „testvéri tankok” támogatására épült. Az IMF készenléti hiteléhez *hároméves kiigazítási program* is tartozott. Ezt ugyan *nem hirdették meg* az ötéves terv helyett, de a program egyértelműen felülírta azt. Sőt, a válságkezelésre létrejött operatív irányító stáb, a Marjai József miniszterelnök-helyettes és Fekete János jegybanki alelnök fémjelezte Gazdasági Bizottság *maga alá gyűrte a pártállam formális rendszerének egészét*, és korántsem csak a gazdaság területén (*Csaba 1984*). A nyugati hitelezők, de általában a nyugati partnerek szava e csatornán keresztül hihetetlenül megnőtt, a szovjet követség és a tervhivatal reálbefolyása leértékelődött. A gazdaság tényleges vezetése az operatív döntéseket hozó hivatalokba, azaz a minisztertanács mellett működő Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkársága (majd Bizottsága), a Kereskedelmi Minisztérium és a Nemzeti Bank kezébe került, az ágazati tárcák és a területi pártszervek befolyása pedig egyre csökkent.

Igaz, a döntések kizárólag rögtönzéseken alapuló rendje, ami mindenféle távlatos – rendszerbeli vagy reform- – gondolkodást nélkülözött, a büszkén hirdetett reformok jó részét 1989-ig megakadályozta. Ugyanakkor a nem szándékolt hatások vonalán mégiscsak kibontakozott – sokszor sodródó és felemás döntésekből – az elviékben mindig elutasított *második gazdasági reform*. Ennek része volt a második gazdaság 1982-től megindult tömeges liberalizálása, az állami tulajdon vállalati tanácsokra decentralizálása 1985-ben, a

¹⁶ Ezt az információt külön is megerősítette a hat tagból álló pártközponti csapat egyik tagja, Kovács László mai EU-biztos, *Lengyel László* alább idézett könyvének nyilvános bemutatóján; Irók Boltja, Budapest, 2006. március 31. Az említett csapat az EK-val és az IMF-fel való kapcsolatok normalizálásán dolgozott, kizárólag Kádár Jánosnak jelentve, a legnagyobb titoktartással.

csődtörvény beindítása 1986-ban, a kétszintű bankrendszer bevezetése 1987-ben és az átalakulási, valamint a társasági törvény 1988-ban. Mindez sokkal nagyobb fokú piacosodást hozott, mint amiről 1984-ben szó volt.

Az 1981– 90 közti időszakot egészében áthatotta a nyugati pénzügyi egyensúlyhiány megoldhatatlanságának tudata. Igaz, az IMF és a Világbank legtöbb javaslatát kijátszoták, még a minimális nyilvánosság és mérlegHITELESSÉG elemi követelményeit is.¹⁷ A nyugati függőség ténye és az ezt megalapozó adósságszpirál egész más pályára állította a magyar gazdaságot, mint amin – Lengyelországot leszámítva – bármely más csatlós állam haladt. A szocializmus, a tervgazdaság „öntörvényeit követő” fejlődési útja, az arányok előzetes kijelölése, a világpiacon teljesítménytől függetlenül gazdagsági szerkezet és szervezet utópiája minden közszereplő számára értelmét veszítette – leginkább persze az uralkodó pártelit számára. Épp ezért válhatott a pártállami vezetés távlatosabban gondolkodó, fiatalabb része a kitargyalt forradalom (Tőkés 1998) tevőleges résztvevőjévé.

1987– 90 között egyre inkább nyílttá vált a keleti blokk gazdasági és politikai válsága. A keleti kivétel növekvő – és soha meg nem térülő – dollártartalma és a piac fizetési képtelensége mind vállalati, mind nemzetgazdasági szinten tarthatatlanná vált. 1989-ben a Németh-kormány már nem volt ereje a keleti export kellő mérvű visszafogására, miközben a nyugati export stagnált, így az ország 1990 elejére a fizetési képtelenség határára sodródott, a készpénzforgalom szintjén. Miközben tehát a gorbacsovi politika kielezte a szovjet piac egyensúlytalanságát és egyre-másra alakultak a sztrájkbizottságok a közellátási válság elleni tiltakozásképp – azaz a keleti piac szívása nagyobb volt, mint valaha – a nyugati fizetési korlát meghatározóvá vált a magyar gazdaság számára. Már az első hivatalos statisztikák közreadása nyomán kitűnt: a magyar adósságválság lényegesen súlyosabb, mint azt sejtetni engedték (Bogár 1989). Az első szabad választások előtt Németh Miklós kormányfő – az ellenzék fenyegetésének engedve – bevallotta az államadósság valós mértékét, s hogy az ország a fizetési képtelenség küszöbén áll. Ez a fölismerés meghatározóan formálta a rendszerváltozást követő gazdaságpolitika egészét. 1990–95 közt három alkalommal is, 1990 nyarán, 1992-ben és 1995-ben is csak az IMF operatív segítségével volt elkerülhető a nyílt fizetési válság. Mindhárom alkalommal a magyar gazdaságpolitikát érintő súlyos feltételek mellett – de ez már egy másik elemzés tárgya (Csaba 2000).

Egyfelől: 1990-ben a korabeli konzervatív kormánypártok holdudvarának – azóta sem teljesen elhalkult (Nagy 2004; Lentner 2005) – hangos követelése ellenére az ekkor főnállt kötvényadósságot technikailag lehetetlen (lett volna) átütemezni, eltérően a lengyel kormányzat állami bankok konzorciumaival szemben főnállt adósságától. Ezért a külső egyensúly követelménye kényszerűen uralta az igazságszító és más rendszerátszabó tervezeteket. Másfelől: épp ezért a magyar gazdaságpolitika számára egyedül a kivétel gyors és erőteljes növelésén alapuló, vagyis a külföldi működőtőke stratégiaformáló szerepére épülő irányvonal bizonyult járhatónak. Ha pedig abból indulunk ki, hogy az 1989. évi 9 milliárd dolláros kivétel 2005 végére nem kevesebb, mint hétszeresére (!) bővült¹⁸, világpiacon részesedése pedig közel megnégyszereződött, akkor egyértelmű, hogy e kulcsfeladatot sikerült megoldani. A keletnémet és a délolasz példa ellenében a szükség szülte meg az erényt. Mint annyi más alkalommal, ez emberi cselekvés, de nem emberi tervezet eredménye volt (Hayek 1945/1995).

¹⁷ Például, ha megjelent a magyar fizetési mérleg ifúsági változata a *Financial Times* hasábjain, azt a hazai hírközlő szervek nem idézhették, a lapszám többnyire nem érkezett meg (vagy csak a nagy szállodákba jutott el).

¹⁸ *Economist Intelligence Unit: Country Report Hungary, Main Report, February 2006. Annex.*

Hivatkozások

- Ausch Sándor (1958): *Az 1945–46. évi infláció és stabilizáció*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Berend T. Iván (1988): *A magyar gazdasági reform útja, 1953–1988*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Bogár László (1989): *Kitörési kísérleteink: egy modernizációs csapda korrekciója*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Csaba László (1984): *A magyar gazdasági reform dilemmái*. Jogtudományi Közlöny, új folyam, 38. évf. 7. sz., 347–359.
- Csaba László (2000): *Az átmenet és az EU között*. Beszélő, III. folyam, 5. évf. 5. sz., 26–46.
- Drechsler László és munkatársai (1983): *A szocialista kooperációról – célok és realitások*. Gazdaság, 16. évf. 4. sz., 89–98.o.
- Földes György (1998): *Az eladósodás politikatörténete*. Maecenas Kiadó, Budapest.
- Fülöp Mihály (1997): „Késői bűnbánat” Trianonért. Külpolitika, új folyam, III. évf. 2. sz., 51–74.
- Glatz Ferenc (szerk., 1995): *A magyarok krónikája*. Officina Nova, Budapest.
- Gyarmati György (2001): *A politika rendőrsége a Rákosi-korszakban*. Rubicon, 12. évf. 3. sz.
- Huszár Tibor (1998): *Prága–Budapest–Moszkva. Kádár János és a csehszlovákiai intervenció*. Szabad Tér Kiadó, Budapest.
- Hayek, F. A. (1995): *Emberi cselekvés, de nem emberi tervezet eredménye*. In: Hayek, F. A.: *Piac és szabadság*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest (az eredeti cikk 1945-ben jelent meg).
- Jánossy Ferenc (1969): *Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja*. Közgazdasági Szemle, 15. évf. 7–8. sz., 806–829.
- Kádár Béla (1979): *Szerkezeti változások a világgazdaságban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kisteleki Károly (szerk., 2004): *Tanulmányok a Deák-évfordulóra. Tudományos ülészek az MTA-n*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Köves András (1977): *A világgazdasági integrálódás és a gazdaságfejlesztés iránya*. Gazdaság, 11. évf. 4. sz., 50–68.
- Kun Miklós (1998): *Prágai tavasz és prágai ősz*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lengyel László (2006): *Magyarország a második hidegháborúban*. In: Lengyel László: *Illeszkedés vagy kiválás?* Osiris Kiadó, Budapest, 102–112.
- Lentner Csaba (2005): *Rendszerváltás és pénzügypolitika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lukacs, John (1999): *1945, a O. év*. Európa Kiadó, Budapest.
- Meszerics Tamás (2001): *Politikai ellenállás 1945–1956*. Rubicon, 12. évf. 3. sz.
- Nagy András (1988): *Miért nem megy? Valóság*, 31. évf. 2. sz., 23–37.
- Nagy Pongrác (2004): *A rendszerváltás gazdaságpolitikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pataki Iván (1996): *A vonakodó szövetséges*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- Pécsi Kálmán (1979): *A magyar–szovjet gazdasági együttműködés 30 éve*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Pritz Pál (2004): *A magyar külpolitika a 20. században*. In: Kiss J. László – Gazdag Ferenc (szerk.): *Magyar külpolitika a XX. században*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- Pritz Pál (2005): *Történetírásunk egynémely problémájáról – különös tekintettel a posztmodernre*. In: Pritz Pál: *Az a „rövid” 20. század*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 7–37.
- Romsics Ignác (2003): *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Romsics Ignác (2004): *Múltról a mának*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Ruszoly József (2005): *A köztársaságról szóló 1946. évi 1. tv jogtörténete’* – az MTA IX. Osztályán tartott tudományos előadás, Budapest, december 20.
- Szegvári Iván (1988): *A gazdaságpolitika eredménytelen küzdelme a külgazdasági egyensúlyhiánnyal (1978–1986), I–II. rész*. Külgazdaság, 32. évf. 10. sz., 3–19, és 11. sz., 3–20.
- Tőkés Rudolf (1998): *A kialakított forradalom*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Varga László (2002): *Gergő és az ő árnyéka*. Beszélő, III. folyam, 7. évf. 9–10. szám.
- Völgyes Iván (1986): *Politics in Eastern Europe*. Dorsey Press, Chicago. II.